

Nieuwe Testament - Leren van de Grote Leraar

T.M. Hofman

Dit materiaal is onderdeel van het compendium christelijk leraarschap dat samengesteld is door het lectoraat Christelijk leraarschap van Driestar hogeschool. Zie ook www.christelijkleraarschap.nl.

Samenvatting	Artikel waarin duidelijk wordt dat het Nieuwe Testament een schat aan informatie aanreikt over leren, onderwijzen en opvoeden.
Bronvermelding	Hofman, Prof.dr. T.M. (2005) Nieuwe Testament - Leren van de grote Leraar. In: Perspectief op leren, verkenningen naar onderwijs en leren vanuit de christelijke traditie (pp. 23-30) Gouda: Projectgroep Leren in perspectief.
Thema *	Onderwijs
Gebruik **	Hoofd
Plaatsingsdatum	2005
Gerelateerde artikelen	n.v.t.
Trefwoorden	Didaskein (onderwijzen, instrueren), didaskalos (schoolmeester), mathètès (leerlingen), katècheoo (catecheet), didaktikos (didactiek), paideuoo/paidagogos (opvoeding, tucht)

* In het compendium wordt al het materiaal verdeeld over de acht thema's van christelijk leraarschap: *onderwijs, inspiratiebronnen, leraar, leerling, leerstof, didactiek, schoolteam, leidinggevend*.

** Het materiaal kan gebruikt worden als onderbouwing en visievorming (*hoofd*), bezinning en reflectie (*hart*) of biedt concrete handreikingen en voorbeelden (*handen*).

Nieuwe Testament

Leren van de Grote Leraar

T.M. Hofman

1. Inleiding

Het Nieuwe Testament reikt ons een schat aan informatie aan over leren, onderwijzen en opvoeden. Om vruchtbaar verder te komen in de bezinning, is het nuttig het woordveld op dit punt in kaart te brengen. We beginnen bij het werkwoord voor onderwijzen dat zeer frequent voorkomt: *didaskein*. Vervolgens worden aan de hand van de begrippen *didaskalos* en *mathètès* Jezus als leraar en zijn discipelen als leerlingen besproken. Tevens wordt kort ingegaan op Paulus als catecheet (*katècheoo*). Als we nadenken over leren, kunnen we ten slotte niet om begrippen heen als *paideuoo*, *paidagogos*, die te maken hebben met opvoeden en tucht.

2. Didaskein: onderwijzen, instrueren

Het Griekse verbum *didaskein* komt in het Nieuwe Testament 95 maal voor, waarvan circa tweederde van alle keren in de evangeliën en in Handelingen. Bij Paulus vinden we het (slechts) tienmaal. De betekenis laat zich vooral weergeven met onderwijzen, instrueren.

Didaskein is allereerst de hoofdactiviteit van de Grote Profeet en Leraar. In de evangeliën zien we dat het een van de meest prominente functies van Jezus openbare dienstwerk was (let op Mat. 4:23). We zien Hem dan ook vaak in de synagoge.¹ Synagogen zijn immers de plaatsen van onderwijzing. In dat licht vervult ook de tempel een belangrijke functie (Mat. 26:55, Mar. 12:35, Luk. 21:37, Joh. 7:14 en 8:20). Veel van wat in de evangeliën wordt doorgegeven, heeft betrekking op het onderwijs door Jezus.

De vorm van het onderwijs door Jezus is die van een Joodse leraar in die tijd. Niet steeds horen wij over de omstandigheden van Zijn werkzaamheden. Zeker is het optreden in de synagoge van Nazareth in Lukas 4:15 in dezen van belang. Na de schriftlezing uit Jesaja 61:1 en verder gaat Jezus zitten, naar de gewoonte van die dagen, om uitleg te geven (Luk. 4:21 e.v.). Deze 'behandeling' van een tekst is onderwijzing.²

Over de inhoud van het onderwijs door Jezus dienen we zeker verder na te denken. In Nazareth zien we de nauwe verbinding met de lezing van de Schrift. Op andere plaatsen zien we dat Jezus de Thora uitlegt. Dat ligt in lijn met de praxis van die dagen. Toch moeten we juist op het punt van de inhoud en uitwerking van het onderwijs van Jezus doorvragen, om zo het eigene te ontdekken.

De Heiland onderscheidt zich van de leraren van die dagen die de Wet casuïstisch behandelen. Hij boort in Zijn onderwijs de diepste lagen aan. Hij spreekt het mensenhart aan op het al of niet honoreren van de wil van God. Deze wil vindt de Heiland - net als de leraren van die dagen - in de Wet en de profeten. Voor Jezus zijn de Wet en de Schrift vooral bevestiging van Zijn eigen relatie tot de Vader. Het verschil tussen Hem en de leraren van Zijn dagen spitst zich dan ook niet zozeer toe op de leerstof, maar op de persoon en het werk van de Leraar, Jezus Zelf in eigen persoon, optreden en relatie tot Zijn Vader. Onder de scharen is dat essentiële verschil dan ook niet onopgemerkt gebleven. Let daarbij op Matthéüs 7:28 en 13:54. Als machthebbende leert Hij, daartoe heeft Hij van Zijn Vader bijzondere volmacht ontvangen! Vergelijk ook Matthéüs 28:18.

Het onderwijzen door Jezus krijgt in het nieuwtestamentische werkwoord een absolute betekenis. Jezus wijst het misbruik van Zijn dagen scherp af. Toch blijft Hijzelf in lijn met het oudtestamentische onderwijzen. Jezus geeft in Zijn onderwijzen geen theoretische reflectie, maar legt Gods claim weer op het hele leven van de mens. Hij doet dat op een onontwijkbare en totale manier, waarbij niet gevraagd wordt wat de mens zou willen. Jezus bedoelt hiermee de hele mens te richten op de wil van God in alle absoluutheid (vgl. Mat. 5:48). Gods oorspronkelijke bedoeling met mens en wereld wordt uitgangspunt en einddoel van het onderwijs. Met ieder woord brengt Jezus Zijn hoorders in de directe confrontatie met de wil van God, zoals in het Woord geopenbaard.³

In het evangelie naar de beschrijving van Johannes is de relatie tussen *didaskain* en directe inspiratie, openbaring, opvallend. Let onder andere op Johannes 8:28. Tevens wijzen Johannes 14:26 en 1 Johannes 2:27 op de betekenis van de Heilige Geest in dit alles. De echte lering komt vanuit een andere wereld. Het heeft alles te maken met het allesbepalende en allesbeïnvloedende van de wil van God. Er is een diepe eenheid in wil tussen de Vader en de Zoon. *Didaskain* geeft uitdrukking aan de participatie van God in het werk van Jezus. De Heiland spreekt in de Naam van God.

3. Didaskalos: Jezus als Leraar

Didaskalos is in het klassieke Grieks onder andere een aanduiding voor schoolmeester, kunstenaar die anderen onderwijst in zijn poëtisch/toneelwerk. Het woord kan ook heel breed gebruikt worden voor iemand die onderwijs geeft in een vaardigheid als lezen, vechten, muziek maken en zo verder ontwikkelen wat in de leerling reeds aanwezig is. Ook kan hierbij gedacht worden aan het morele en religieuze. De leraar geeft aanwijzingen, leert vaardigheden aan. Gezien de andere achtergrond in het Oude Testament dient het ons niet te verwonderen dat het begrip leraar in de Septuagint slechts tweemaal voorkomt (Est. 6:1 en 2 Macc. 1:10).

Het woord komt 58 maal voor in het Nieuwe Testament, waarvan 48 keer in de

evangeliën. Het wordt 41 maal gebruikt voor Jezus, waarvan 29 maal in de aanspraak 'Meester' (*didaskale*). Deze aanduiding en aanspraak van Jezus heeft alles te maken met Zijn onderwijzen! Hij legt de wil van God in de Wet en de profeten gegeven uit. Deze Leraar heeft bijzondere kennis van de wil van God. Ook in dit begrip is de aansluiting bij het Oude Testament opvallend en van wezenlijk belang voor het verstaan.

Uitwendig en qua vorm zien we nauwe overeenkomst tussen Jezus als Leraar en de rabbi's van zijn dagen. Hij heeft evenals zij een kring van leerlingen om zich heen. De leerlingen dienen hun Leermeester. Juist in het inhoudelijke blijkt het grote verschil tussen deze Leraar en de rabbi's van Zijn dagen. Jezus voerde het volk terug naar de wil van God. Dat was niet onherkenbaar voor tijdgenoten. Toch lag er een heel wezenlijk verschil. Jezus zocht bewust niet de autorisatie van Zijn onderwijs door mensen. God had Hem Zijn zaak toevertrouwd en van die heilige opdracht was Jezus ten volle doortrokken. Dat viel binnen de sfeer van de gewone rabbijnse discussies niet uit te leggen. Jezus wilde de absolute claim in Zijn zending niet ter discussie stellen. Dit raakte het allerdiepste van Zijn wezen en werk. Dit zendingsbewustzijn was op het allernauwst verweven met Zijn onderwijs.

Hier zien we niet alleen de Leraar, maar ook de Hoogste Profeet in Hem. Hij grijpt in Zijn onderwijs boven traditionele formuleringen uit en proclameert de wil van God op nieuwe en heel directe wijze. Daarin is Hij meer dan gewoon profeet. Denk aan Zijn diepindringende woorden "egoo de legoo humin .../Doch Ik zeg u ...". (onder andere Mat. 5:22). De hoorders verstonden dat Jezus zich direct associeerde met God Zelf. Hij is niet slechts een instrument, maar verantwoordelijk Drager van Gods wil, in een diepe eenheid verbonden.

Hij is ook in Zijn onderwijs vervulling van Gods openbaring van Gods wil in de Wet. Hij geeft de ultieme Wetsuitleg en is Zelf de Wetsvervuller (Mat. 5:17 en 20). Als Jezus Leraar wordt genoemd, dan geeft Zijn persoon daar een geweldig gewicht aan. In dat opzicht is deze Grote Profeet en Leraar uniek en exclusief. Hij is de absolute *Didaskalos*. Hij is de Vervulling van Mozes (Joh. 5:45 e.v.). Zalig worden kan een mens alleen door hoorder en leerling van de Grote Leraar te worden. Hij is de Weg, de Waarheid en het Leven.

4. Mathètès: de leerlingen

Mathètès is in het Nieuwe Testament een aanduiding van mensen die in een leerlingverhouding tot een ander staan en door hem onderwezen worden. In de evangeliën en Handelingen komt het begrip 261 maal voor!

De rabbi's hadden een kring van leerlingen om zich heen. Jezus, de Grote Leraar, heeft ook discipelen. Er waren er die reeds leerling van De Doper geweest waren. Meestal gebruikt de Schrift de term leerlingen voor de nauwe kring van discipe-

len. De twaalfen leren wij uit de evangeliën bijzonder kennen in Jezus' omgang met hen. Het initiatief lag bij de Meester. Bij de Leraar Jezus sluit men zich niet aan als bij een gewone rabbi; men wordt door Hem geroepen om Hem na te volgen! Hij blijft altijd die unieke plaats als de Leraar houden. Let ook op de geladen woorden als Markus 14:14: "De Meester zegt: Waar is de eetzaal, daar Ik het Pascha met Mijn discipelen eten zal?" En Johannes 11:28b: "... De Meester is daar, en Hij roept u."

De Meester geeft heel vaak Zijn discipelen bijzonder onderwijs in de verborgenheden van het Koninkrijk (Mat. 13:1 e.v.; Mat. 16:15-17). Een leerling moet bijvoorbeeld zijn beroep opgeven (Mat. 4:18-22 e.v.). Leerlingen behoren de Meester op een heel bijzondere wijze te dienen. Echt navolgen betekent dan ook radicale zelfverloochening; je kruis opnemen (vgl. Mat. 16:24-25). De Leraar en de leerlingen zijn op het allernauwst verbonden (Mat. 10:24). Dat zullen de discipelen ook in tegenkanting ondervinden.

De leerlingen hebben veel van het onderwijs van hun Meester aanvankelijk niet verstaan. Denk bijvoorbeeld aan Zijn onderwijs over Zijn aanstaande lijden en sterven in Markus 8:31 en verder en Markus 9:31-32. De discipelen moeten steeds meer gaan ontdekken dat Jezus' leer en het offer van Zijn leven onmiddellijk met elkaar verbonden zijn. Het radicaal nieuwe van dit alles was hun niet van meet af aan helder. Het klinkt en is ook haaks: het Koninkrijk voor kinderen, armen, outcasts ..., winnen door te verliezen, enzovoort. Door lijden tot heerlijkheid, dat wil geen mens van nature! De discipelen maken op de weg ruzie wie de meeste zal zijn. Ten slotte hebben zij allen Hem verlaten! Op Pasen neemt Jezus hen weer in Zijn gemeenschap op en bevestigt en verdiept Hij de relatie Leraar - leerling.

De leerlingen worden leraars

De discipelen hebben reeds tijdens het aardse optreden van Jezus zelf ook onderwezen (zie Mar. 6:30). Eerst blijft hun werkgebied beperkt tot Israël. De opdracht krijgt verder concreet gestalte en breedte in Matthéüs 28:19, het zendingsbevel, dat juist ook een leerbevel is, na Jezus' dood en opstanding. Zij moeten het gehele onderwijs van Jezus doorgeven. Dat heeft alles te maken met echt discipel-zijn! Let in dit verband ook op Handelingen 4:18 en Handelingen 5:28.

Dit onderwijs door de discipelen is niet beperkt tot uitleg van het Oude Testament en instructie in de nieuwe interpretatie die Jezus heeft gegeven. Dit onderwijs culmineert in de oproep tot bekering, die in de prediking over Jezus vergezeld gaat van het aanbod van de vergeving van zonden (zie Hand. 5:31 en 20:21). De leerlingen van de Heiland laten in hun onderwijs vanuit de Schrift zien dat Jezus de beloofde Messias is. Het is geen kale, afstandelijke weergave van feiten. De feiten worden op zo'n wijze gepresenteerd dat de enige mogelijkheid die overblijft accepteren is of tegenover de Schrift komen te staan! De heilsfeiten worden

heel persoonlijk en onontwijkbaar aan het hart gelegd! Zo heeft ook Paulus gewerkt (vgl. Hand. 28:23 en 31).

Juist in de pastorale brieven blijkt dat het van enorm belang is dat door trouwe leerders de zuivere, gezonde leer wordt doorgegeven. De strijd tegen de dwaalleerders vraagt reeds in de vroege kerk veel aandacht.⁴ Getrouwe leraren zijn dan ook persoonlijk onderwezen door de Heilige Geest (vgl. Joh. 14:26). De inhoud betreft dat wat Jezus eens Zelf tegen Zijn leerlingen heeft gezegd.

De discipelen verzinnen niet zelf het onderwijs, maar geven door wat ze gehoord en geleerd hebben. Hierom is zich herinneren, gedenken, zo belangrijk. Bij de instelling van het Heilig Avondmaal klinkt de opdracht om te gedenken. Petruservaart op het dieptepunt van zijn leven, bij zijn verloochening, dat Jezus' woord van waarschuwing in vervulling is gegaan en dit gedenken verbreekt hem (Mat. 26:75). De engelen bij het lege graf verkondigen: "Hij is hier niet, maar Hij is opgestaan. Gedenkt, hoe Hij tot u gesproken heeft, als Hij nog in Galilea was ... En zij werden indachtig Zijner woorden" (Luk. 24:6-8). Denk ook aan Jezus' onderwijzing aan de Emmaüsgangers in Lukas 24:25-27 en aan de discipelen op de Paasavond (Luk. 24:24 e.v.). De vroege kerk is in het onderwijs aan de heilsgeschiedenis en de overlevering gebonden, daarom is gedenken fundamenteel. Dan valt er vanuit de Schrift licht over Jezus' persoon en werk.⁵ Let eens op de herinnering van Petrus, als hij ziet dat de Heilige Geest op Cornelius valt (Hand. 11:16). Dat is de vervulling van het Woord van de Heiland (vgl. ook Hand. 10:44-48).

Het is van het allergrootste belang dat de kerk een fundamentele, gelovige herinnering heeft aan de openbaring van God die daadwerkelijk geschied is. De kerk mag leren en doorgeven dat zo Gods heilsplan in vervulling is gegaan en gaan zal! In dat licht staan ook de brieven van de apostelen (zie 2 Petr. 3:1-2). In dat doorgeven is de Opstanding van het allergrootste belang (vgl. o.a. Hofman, 1998).

5. *Katècheo*: Paulus als catecheet

Het Griekse woord *katècheo* betekent mededelen, onderrichten, leren. Het komt achtmaal voor in het Nieuwe Testament, waarvan viermaal bij Paulus en viermaal in Lukas-Handelingen.⁶ Vaak gaat het om een onderwijzing van religieuze aard, waarbij soms de inhoud uitdrukkelijk wordt genoemd (vgl. Hand. 18:25 en Gal. 6:6a). Opvallend is ook het gebruik van dit werkwoord in 1 Korinthe 14:19. Paulus spreekt liever vijf woorden met zijn verstand om daardoor anderen te onderwijzen, in tegenstelling tot glossolalie.

6. *Didaktikos*: in staat om te onderwijzen

In het Nieuwe Testament ontmoeten we ook het woord *didaktikos*. Hier dienen we te letten op 1 Timótheüs 3:2 en 2 Timótheüs 2:24 in de zin van 'in staat om te

onderwijzen'. Het is daar een van de vereisten voor een opziener. Hoe kun je anders echt goede, geestelijke leiding geven? Bovendien moet je goed weerstand kunnen bieden tegen de dwaalleer. Een vaste en heldere koers in het onderricht, met overtuigingskracht, is dan ook van belang.

Ook valt nog te wijzen op het begrip *didaktos*, in de zin van Johannes 6:45 en met nuance ook in 1 Korinthe 2:13, waarbij in dit laatste geval de plaats waar je het onderricht vandaan hebt van groot belang is. Paulus 'geleerdheid' staat daar qua herkomst – vanuit de Heilige Geest – in tegenstelling tot de menselijke wijsheid.⁷

7. Paideuoo, paidagogos: opvoeding en tucht

Als we nadenken over leren in het Nieuwe Testament, kunnen we niet om begrippen heen als *paideuoo*, *paidagogos*, enzovoort. Het werkwoord heeft een brede spreiding en betekent onder andere opvoeden, terechtwijzen, tuchtigen. In de zin van opvoeden/onderwijzen/vormen komt het slechts in Handelingen voor. Elders in het Nieuwe Testament betekent het tucht uitoefenen (in Luk. 23:16, 22 mogelijk zelfs lichamelijk geselen). Handelingen 7:22 meldt ons de opvoeding van Mozes in alle wijsheid van de Egyptenaren (vgl. Philo, Vitmos I, pp. 20-24). In Handelingen 23 bericht Paulus over zijn levensweg (vgl. Van Unnik, 1973, pp. 259-327). Het woord heeft in het Nieuwe Testament dus alleen bij Lukas en Handelingen het aspect van vorming. Tussen opvoeden via vorming en de betekenis tuchtigen ligt een breed betekenispectrum in het Nieuwe Testament, van geestelijk terechtwijzen tot straffende tuchtiging door God.

De pedagoog was vaak afkomstig uit de slavenstand en werd belast met de opvoeding van de jongen zo tussen zes en zestien jaar. Daarbij ging het onder andere om aanleren van beleefdheid, tafelmanieren en gedrag in het algemeen. We dienen de pedagoog te onderscheiden van de leraar (*didaskalos*). De pedagoog is opziener en tuchtmeester. Hij was dan ook vaak niet zo populair. Hij hield zo'n jongmens tot circa zestienjarige leeftijd onder de duim.

In het Nieuwe Testament wordt pedagoog alleen door Paulus gebruikt en wel in Galaten 3:24-25 en in 1 Korinthe 4:15. In Galaten 3 gaat het over de Wet als tuchtmeester.⁸ In 1 Korinthe 4:15 wijst Paulus heel nadrukkelijk op het verschil tussen tuchtmeesters/pedagogen en de vader. De relatie tot de vader is uniek en in die relatie krijgt navolging een plaats.

8. Afsluitende opmerkingen

1. Over leren, onderwijzen, opvoeden en dergelijke reikt het Nieuwe Testament ons een schat aan gegevens aan, waarbij de lijnen van het Oude Testament worden doorgetrokken. Het gaat ook in het onderwijs steeds om de mens *Co-ram Deo*, voor Gods aangezicht. Hier ligt dan ook het basale vertrekpunt voor alle diepgravende bezinning op christelijk onderwijs.

2. Van fundamenteel belang is het juiste zicht op de Leraar, Jezus Christus en Zijn onderwijs. Jezus gaf geen intellectuele lezingen, geen praktische 'tools', geen handboek. Hij confronteerde in eigen Persoon en leer de mens hoogst persoonlijk met de wil van God. Hij zocht in Zijn onderwijs het mensenhart, dat is het hele mensenleven. Daarin is Hij uniek en exclusief, bekleed met goddelijke volmacht.
3. De kleine leraar verricht zijn werkzaamheden in nauwste persoonlijke verbondenheid met de Grote Leraar. Dat impliceert als leraar allereerst leerling zijn. Dat is niet primair een zaak van het intellect, maar van het hart.
4. Voor de didactiek zien we vanuit het Nieuwe Testament een waarschuwingssignaal oplichten: we dienen voorzichtig om te gaan met eenzijdige overaccentuering van het intellect als het gaat om het onderwijzen in de geest van het Nieuwe Testament.
5. Echt perspectief komt er wanneer wij beseffen dat juist christelijk onderwijs vraagt om een voortdurende, geestelijke bezinning op het bredere zingevende kader waarin ons hele onderwijstraject staat, en ieder vak dat we doceren.
6. Een pleidooi als hierboven gevoerd, zou aangeduid kunnen worden als 'leren in relatie'.
7. De leermiddelen die de Grote Leraar gebruikt zijn divers. Steeds heeft Hij wegen gezocht naar het mensenhart, dat vaak in nevels van onwil, onkunde, schuld, vergeten en twijfel is gehuld. De kleine leraar die zijn eigen hart kent, zal met de zonde en gebrokenheid in het leven van de leerling, de leerorganisatie en de samenleving terdege rekening houden.
8. Het leren zoals hierboven bedoeld, mag niet worden uitgelegd als een onderwaardering of wegcijfering van waardevolle kennis en goede vaardigheden. Deze komen in de juiste belichting te staan. De leerling die vanuit het christelijk onderwijs de maatschappij in gaat, dient zich niet alleen geleerde feiten en vaardigheden te kunnen herinneren. Hij/zij moet dan ook (kunnen) gedenken wat het grote zingevend kader in leven en werken is. Dat zal alleen kunnen als in het hele onderwijstraject de Grote Leraar prominent aanwezig is en als de kleine leraar iets mocht vertonen van het echte leerling zijn van de Meester.⁹

Noten

- ¹ Daarvan wordt in de evangeliën veelvuldig melding gemaakt: Matthéus 9:35, 12:9 en verder en 13:54; Markus 1:21; Lukas 4:15; Johannes 18:20; enzovoort.
- ² Al komt in Lukas 4 het verbum *didaskain* niet voor, in de tekening is de zaak expliciet aanwezig; vergelijk Matthéus 13:54 en verder en Markus 6:2, waar het verbum *didaskain* wel voorkomt.

- ³ Er zou heel wat meer te zeggen zijn over het ‘weggroeien’ van de oorspronkelijke oudtestamentische bedoeling en betekenis van onderwijzen. Men heeft wel gewezen op hellenistische invloeden, waarbij in Joodse kringen steeds meer de methode van de tegenstanders werd overgenomen, met als gevolg intellectuele overaccentuering; zie ook hiervoor het artikel van K.H. Rengstorf in *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* (Band II, S. 141, 142). Het gevaar is ook daar dat de hele mens uit beeld raakt. Men verliest zich in atomisme.
- ⁴ Let o.a. op 1 Timótheüs 1:7 en 10; 4:6 en 16 en 6:1 en 3; 2 Timótheüs 3:10 en 4:3; Titus 1: 9 en 11, 2:1 en 10; let ook op Efeze 4:14 en 1 Timótheüs 4:1; vergelijk Hebreëen 13: 9 en Judas vers 12 en verder.
- ⁵ Vergelijk Johannes 2:17 reeds tijdens Jezus’ optreden in de tempelreiniging; let ook inzake de tijd na de opstanding op Johannes 2:22 en 12:16 en zeker Johannes 14:26 en 16:12-15.
- ⁶ Vergelijk Romeinen 2:18, 1 Korinthe 14:19, Galaten 6:6a, b; zie tevens Lukas 1:4; Handelingen 18:25 en 21:21 en 24. Het werkwoord ontbreekt in de Septuagint. Het komt wel voor in 2 Clem. 17:1.
- ⁷ Vergelijk in dezen het artikel van K.H. Rengstorf in *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* (Bd. II, S. 167, 168).
- ⁸ G. Schneider kiest in *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament* voor tuchtmeester tot aan Christus; daarna is de knechtende werking van de Wet als tijdgebonden functie voorbij (Bd. III, Sp. 5).
- ⁹ Vergelijk Timotheüs in zijn relatie tot zijn moeder en grootmoeder, maar ook in zijn bijzondere relatie tot Paulus. Vergelijk ook 1 Korinthe 4:16 en verder. Zie Horst Balz in *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament* (Bd. II, Sp. 1059).

Literatuur

- Balz, H. und Schneider, G. (1980-1983) (Hrsg.). *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*. 3 Bde. Stuttgart/Berlin/Köln: Kohlhammer.
- Büdgen, W., Westerink, H. et al. (1997) (Red.). Meer dan mensenkennis. {Overkennis in de maatschappij van morgen}. Heerenveen: Groen.
- Hofman, T.M. (1998). *Doorgeven of opgeven? De opstandingsboodschap van 1 Korinthiërs 15*. *Apeldoornse Studies no. 38*. Apeldoorn: Theologische Universiteit.
- Pastoraal Bijbels Woordenboek* (1968). (Vertaald uit het Frans door Jos. Mertens onder supervisie van H. Renckens SJ.) Roermond: J.J. Romen.
- Rengstorf, K.H. (1935). Zie didasko in Kittel, G. (Hrsg.), *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*: Bd. 2 (S. 138-168). Stuttgart: Kohlhammer.
- Unnik, W.C. van (1973), *Sparsa collecta I*. Leiden: Brill.